

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

О.С. Частник

ЕВОЛЮЦІЯ МІФОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ (З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ)

Міфологічна свідомість - це архаїчна система сприйняття й розуміння Всесвіту, його походження, структури й розвитку, місця людини в ньому, таємниць життя й смерті. Специфічною рисою міфосвідомості є «тотальне олюднення оточуючого природного середовища» [1, с.4], внаслідок чого світ розглядається через призму антропоморфних метафор. Інша важлива риса - відсутність чіткого поділу світу на сакральний (священний) та профанічний (буденний, земний). До рангу «сакрального» підносяться не лише явища космічного порядку, а й усі найзначніші події людського життя [2, с.74]. Витоки цього феномена слід шукати, очевидно, в уявленнях наших предків про життя як гармонійне співіснування і єдність трьох елементів - фізичного («матеріальне»), розумового («раціональне») та духовного «ірраціональне». «Духовне» сприйняття світу відрізняється від раціонального, яке спирається на 5 органів почуттів. Водночас саме «духовне» пронизує всю тріаду; звідси концепції взаємопроникливих світів - «природного» («земного») і «надприродного». Для міфологічної свідомості як земний, так і потойбічний («інший») світи однаково реальні, різниця полягає лише в каналі сприйняття.

Вивчаючи еволюцію будь-якого явища культури, доцільно послуговуватися поняттями успадкування, спадкоємності, спадщини. За М.Дяченком, успадкування - це специфічний засіб людської діяльності у засвоєнні культурної спадщини; спадщина - результативний аспект культурного процесу, сукупність матеріальних і духовних цінностей; спадкоємність - здатність культурного феномена до успадкування [3, с.15]. Про важливість цих категорій свідчить практика світової цивілізації: кожна незаповнена прогалина в системі передачі етнокультурної інформації між поколіннями призводить до зменшення духовності етносу і, врешті решт, до кризи суспільства.

Як і будь-який культурний феномен, міфологія піддається впливам і здатна до трансформацій. Вона дала могутній поштовх розвитку духовної культури - філософії й релігії, мистецтва й фольклору. Останній ґрунтується на взаємозумовленому синтезі успадкування і творчості. Творчість як евристична діяльність завжди містить момент непередбачуваного, імпровізації, але завжди пов'язана з традицією, збагачуючи її [3, с.10]. Завдяки творчому засвоєнню, зокрема, міфологічної спадщини, формується фольклорна пам'ять - колективна пам'ять етносу (нації) в усній народнопоетичній творчості про прадавні уявлення, вірування, звичаї.

Дослідження міфологічної спадщини, вивчення еволюції міфологічної свідомості та її залишків у фольклорній пам'яті українського народу

відбувалися в Україні в загальноєвропейському контексті зацікавленням народнопоетичною творчістю. Як відомо, перший серйозний крок до вивчення світової міфології зробили пізні німецькі просвітителі (Й.-Г.Гердер та ін.). Європейська думка в цьому напрямі розвивалася від позитивістських теорій (М.Мюллер, Ф.Буслаєв, О.Міллер), «анімістичної» теорії (Е.Тайлор) до культурно-історичного тлумачення міфотворення (Дж.Фрезер, Г.Леві, Б.Малиновський, Ж.Дюмезіль, В.Жирмунський) та структуралістичних ідей (К.Леві-Стросс).

На основі цих та інших теорій у 40-х - 50-х роках ХІХ ст. почали формуватися й перші фольклористичні школи: міфологічна (Я.Грімм, К.Брентано, О.Афанасьєв, К. фон Сідов, Ф.Буслаєв, в Україні - О.Потебня, І.Нечуй-Левицький, П.Чубинський, Я.Головацький, Г.Булашев), антропологічна (О.Веселовський), історична (В.Міллер, М.Сперанський, в Україні - М.Дашкевич, В.Перетц, П.Житецький), теорія «мандрівних сюжетів» (Е.Ланг, Т.Бенфей, пізніше Ф.Буслаєв, в Україні - М.Драгоманов, М.Сумцов, П.Чубинський) та ін. В дусі ідей романізму та культурно-історичної школи працював М.Костомаров. Сучасні школи поєднують ідеї структуралізму та історизму (В.Пропп, Є.Мелетинський, в Україні - М.Грушевський та ін.).

В Україні, як і всюди в Європі, вивчення міфологічної свідомості та її спадщини в фольклорі розвивалося від пошуків, записів і перших спроб класифікації фольклорно-етнографічного матеріалу (М.Максимович, І.Срезневський, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Костомаров, І.Рудченко, Я. Головацький, П.Чубинський, Ф.Вовк, В.Гнатюк, Б.Грінченко, А.Димінський та ін.). Цей аспект діяльності українських істориків і фольклористів широко висвітлювався в спеціальній літературі. В своїй статті ми хотіли б привернути увагу до поглядів українських дослідників другої половини ХІХ - початку ХХ ст. на структуру світів міфологічних образів та шляхи трансформування їх у фольклорній пам'яті народу.

Більшість із згаданих дослідників так чи інакше намагалися відтворити міфологічні моделі світів давніх слов'ян, шукаючи при цьому наскрізну ідею, базовий принцип, за якими ці світи будуються. Так, в моделі І.Нечуя-Левицького [4] простежується вертикальна ієрархія світів, поєднана з розподілом сфер функціонування: пантеону «світлич» («вищих») богів з найширшими «космічними» функціями підпорядковані «нижчі духи» (земні напівбоги/богині). Кожний з цих духів опікується лише тією чи іншою ділянкою оточуючої природи (русалки - богині земних вод, мавки, полісуни - духи лісів та ін.). На межі світів нижчих духів та людей перебувають «напівміфічні істоти» - відьми, упирі, вовкулаки тощо.

Складніше виглядає система міфологічних уявлень давніх слов'ян, структурована М.Костомаровим [4]. До вертикальної ієрархії «верх-низ» додається опозиція по горизонталі, наповнена глибоким етичним змістом. Дуалізм «Білобог (Свентовит) - Чорнобог» близький до християнського

розуміння протистояння божественного (світлоносного) і сатанинського (темного) начал. За М.Костомаровим, який розглядав слов'янську міфологію в індоєвропейському контексті, таке протистояння - універсальне явище. Метафізичні метафори «верх-низ», «світло-темрява», «смерть-відродження», «боротьба сил творення (Космос) і руйнації (хаос)» - основа всіх вірувань. «Ідеальному» розумінню цієї опозиції М.Костомаров дає «раціональне» пояснення: в її основі зміни і повторення природних явищ календарного циклу. Природа розквітає - це царство Свентовита; природа мерзне, все живе замирає - це влада «темного» начала. Так само і в питаннях моралі: добро в людському світі постійно бореться зі злом [5, с.223].

Опозиція добра і зла пронизує, за М.Костомаровим, усі міфологічні світи зверху донизу: «нижчі духи» теж поділяються на таких, що допомагають або доброму, або злому началу. Аналогічні спостереження зустрічаємо і у Г.Булашева [6]: Білобог - Чорнобог на вищому щаблі, Берегиня - Мара (Морена) на нижчому. Слід зауважити, що деякі сучасні дослідники заперечують існування категорій добра і зла в міфології, а допускають лише плинність категорій «корисного» і «шкідливого» [7, с.27]. Обидві точки зору, мабуть, слід вважати дискусійними.

Спільними для всіх індоєвропейських міфологій є і вірування в дуалізм чоловічого та жіночого начал - метафору первісної природи та природи абсолютної, початку і завершення процесу світового життя (символи - світло і вода) [5, с.218]. Симбіоз «чоловічого» та «жіночого», боротьба Добра і Зла є проявами одвічного прагнення міфологічних світів до саморегуляції, гармонії, впорядкування хаосу. Дух краси, гармонії і розуму пронизує весь Всесвіт [5, с.226] так само, як і «духовний» елемент лежить в основі сутності людини. Від примату «гармонії» в світі фізичному, моральному і духовному М.Костомаров логічно переходить до визнання існування у давніх слов'ян Бога - вищої істоти, уособлення цієї гармонії, хоча і під різними іменами [5, с.222].

За М.Костомаровим, предки українців не мали чіткого уявлення про загробне життя; у них не було особливого царства або місця перебування для померлих. У повір'ях слов'ян він знаходить мотиви реінкарнації: душі померлих живуть на полях і в оселях, впливаючи на долі нащадків [5, с.222]. Водночас, у багатьох дослідників знаходимо дані про особливий світ - вирій, країну тепла і вічного блаженства, де живуть душі предків і душі людей, ще не народжених (І.Котляревський, П.Чубинський, Г.Булашев, Ф.Вовк та ін.). Наявність такого роду езотеричних світів є, очевидно, однією з універсальних у міфології.

Щодо стосунків «інших світів» зі світом людей, то «людське» виявляється поглинутим «не-людським», природним, «космічним» і не мислиться поза ним [7, с.9-10]. Це і є, очевидно, одним із проявів космічної гармонії міфологічної свідомості. Не дивно, що П.Куліш, як представник так

званої «філософії серця», вважав саме гармонію основним принципом співіснування природи та звичаїв, світів людей і «не-людей».

До проблеми побудови міфологічних моделей Всесвіту зверталися О.Потебня, Я.Головацький, В.Гнатюк, М.Грушевський, І.Огієнко. Заслугою останнього вважається те, що він першим зробив наголос саме на українському, а не на загальнослов'янському аспекті міфології [8, с.15]. Основним моментом в його праці «Дохристиянські вірування українського народу» є тема еволюції міфологічних уявлень під впливом християнізації і феномен «двоєвір'я» - синкретичного поєднання дохристиянських вірувань з новою релігією. Він послідовно розвивав думку про те, що релігійні вірування як складова частина духовного життя людини дуже повільно піддаються змінам і з введенням християнства не зникли, а співіснували з ним. На думку І.Огієнка, християнізація українського народу ніколи не була глибокою, а основу народної віри і досі становлять дохристиянські уявлення і звичаї [8, с.13]. Про природний, ненасильницький характер переходу від язичництва до християнства говорив ще М.Костомаров, оскільки не вбачав між ними істотної різниці [5, с.226]. Очевидно, тут можна говорити про прагнення «ідеального» елемента до внутрішньої гармонії в душі «філософії серця» П.Куліша і про високий ступінь спадкоємності міфологічної свідомості. Здається, що саме П.Куліш вперше сформулював триєдину сутність «двоєвір'я»: християнські вірування - світи міфологічних істот - реалії повсякденної дійсності. І саме на ґрунті цього синтезу розвилосся чимало з того, що ми називаємо фольклорною пам'яттю народу.

Основи наукового підходу до проблеми еволюції міфологічних уявлень українського народу та інтеграції їх у фольклорний пам'яті були закладені в працях П.Чубинського, Г.Булашева, Ф.Вовка, М.Грушевського. Дослідження П.Чубинського [9] розширили уявлення про якісний характер перетворень народних вірувань залежно від розвитку суспільства, від зміни громадських інтересів. Для Г.Булашева як представника міфологічної школи немає сумнівів у тому, що усна народна поезія українського народу і донині має явні ознаки міфічного походження [6, с.25]. Водночас він наголошував на творчому характері засвоєння фольклором міфологічної спадщини, на плінності фольклорних образів, переході їх з одного жанру в інший. Спостереження Г.Булашева свідчать про неперервність традицій поетичної міфотворчості та невпинність трансформації народних уявлень. Поштовхом до створення легенд можуть бути історичні події - навали чужоземних ворогів тощо. В народній поетичній пам'яті вони залишаються у вигляді похмурих і злих велетнів, а далі за аналогією трансформуються в образи хижих звірів, наприклад, вовків. Оскільки між людьми і деякими тваринами вбачається певний тотемний зв'язок, вовки, в свою чергу, перетворюються в упирів або вовкулаків (перевертнів у вовків). У казкових образах «вовків лискутих» та «змійв лютих» Г.Булашев також вбачає приклад фольклорної пам'яті про ворогів Русі [6, с.26]. Механізм успадкування міфологічної

свідомості у даному конкретному випадку виглядає таким чином: від історичної події до образів міфологічних легенд (нашарування тотемістичних поглядів) з можливим переходом у світ персонажів фантастичних (чарівних) казок.

Дослідники українського фольклору (І.Нечуй-Левицький, П.Чубинський, М.Грушевський та ін.) єдині в оцінці впливу християнізації на долю прадавніх міфічних персонажів. «Вищі» боги зникли, їх місце заступили християнські святі, хоча ця заміна і не була цілком прямолінійною [10, с.228]. Більш сталою виявилася сфера «нижчих духів»: вони ближчі до людей, розпорошені повсюди в природі. Проте і їх торкнулися метаморфози і контамінації. Основною тенденцією трансформацій у світах міфологічних персонажів виявилися постійне зниження статусу, перерозподіл їх функцій та ставлення до людей. Офіційна християнська ідеологія зараховувала язичницьких духів до розряду «нечистої сили», тому нині знаходимо небагато фольклорних персонажів, прихильних до людей (порушення міфологічного принципу протистояння й гармонії добрих і злих духів). Дослідники наводять численні приклади зниження статусу давніх богів: домовики (від статусу «нижнього» еквівалента богів вогню до функцій хатнього духу - спочатку охоронця, а пізніше такого, що може бути як корисним, так і шкідливим), чорт («деградований» варіант уособлення зла - Чорнобога) та ін. Деякі риси водного божества Дани, яка надсилає посуху і панує над дощовими хмарами, пізнаємо в напівміфічній істоті - відьмі. Баба-Яга - «знижений» образ божества війни, кровопролиття, чвар. Спостерігаються, таким чином, десакралізація і витиснення деяких персонажів у сферу фантастичного.

Явище десакралізації давніх божеств інколи супроводжується зневажливим, гумористичним ставленням до них: у сучасних казках Баба-Яга та чорт - радше комічні персонажі, аніж злі.

Під впливом християнського вчення про загробне життя стерлося уявлення про вирій як оселю душ предків; рештки цього уявлення залишилися в казковому острові Буяні та фразеології української мови.

Таким чином, українські дослідники другої половини XIX - початку XX ст. переконливо довели, що витoki фольклорної пам'яті українського народу слід шукати в прадавній міфології. При цьому процес успадкування - не прямолінійний; він зумовлений спадкоємністю тотемістичних, анімістичних поглядів, культу предків з подальшою контамінацією християнських впливів. У фольклорних текстах ця спадщина зазнає творчого етичного та художньо-естетичного переосмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голіченко Т.С. *Слов'янська міфологія та антична література*. - К.: Наукова думка, 1994. - 92 с.

2. Лосева И.М. Миф и религия в отношении к рациональному познанию // *Вопр. философии*. - М., 1992. - № 7. - с.64-76.
3. Дяченко М.В. Проблема успадкування в розвитку культури: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. - Х.: ХДУ. 1993. - 41 с.
4. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. - К.: Обереги, 1992. - 85 с.
5. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. - К.: Либідь, 1994. - 384 с.
6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. - К.: Довіра, 1992. - 415 с.
7. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь / Українські замовляння. Упоряд. М.Н.Москаленко. - К., 1993. - С. 7-29.
8. Кирчів Р. Внесок Івана Огієнка в українську етнографію і фольклористику // *Нар. творчість та етнографія*. - К., 1995. - № 4-6. - С. 9-18.
9. Чубинський П. П. Мудрість віків. (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. - К.: Мистецтво, 1995. Кн.1. - 224 с.
10. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Т.1. - К.: Либідь, 1993. - 392 с.